

Metodologický prístup Várossovej k výskumu dejín filozofického myslenia

MARTIN FOLTIN, Filozofický ústav, Slovenská akadémia vied, v. v. i., Bratislava,
Slovenská republika

FOLTIN, M.: Várossová's Methodological Approach to Research on
the History of Philosophical Thought
FILOZOFIA, 79, 2024, No 1, pp. 22 – 38

This article examines methodological aspects of researching the history of Slovak philosophy, especially during the Marxist-Leninist era, focusing on the work of Elena Várossová. It discusses the challenges and debates triggered by Marxist-Leninist philosophy in Slovakia, including Várossová's rejection of some methodological principles and the resulting extensive discussions on philosophical-methodological approaches. The paper first examines dialectical materialism as a method, then Várossová's methodological foundations and criticisms. Finally, it examines her approach to the history of philosophy as a complex, contradictory process of discovery. Várossová critically evaluates dialectical materialism and argues for the inclusion of psychological and social human aspects in analysis.

Keywords: Várossová – Marxism – materialism – idealism – history of
philosophy – methodology

Úvod

Pri príležitosti 70. výročia založenia Slovenskej akadémie vied sme sa rozhodli pripomenúť si dielo a činnosť Eleny Várossovej (rodená Segéňová). Od roku 1951 pôsobila vo Filozofickom ústave Slovenskej akadémie vied, kde bola vedúcou oddelenia dejín filozofie a členkou vedeckej a redakčnej rady. V roku 1961 úspešne obhájila dizertačnú prácu o slovenskom obrození. Aktívne sa zúčastňovala na medzinárodných konferenciách, absolvovala študijné pobyty v Moskve, Petrohrade a Paríži, spolupracovala na interdisciplinárnych projektoch s historikmi a literárnymi historikmi. Jedným z výsledkov takejto spolupráce, napríklad medzi FÚ SAV a FÚ ČSAV, bolo vydanie antológií z dejín českej a slovenskej filozofie. V období silného ideologického a politického tlaku, ktorý zasiahol aj oblasť filozofie, sa zamerala na výskum dejín filozofického

myslenia na Slovensku. Po roku 1989 prispela k obnove filozofického myslenia a rozšírila spoluprácu so zahraničnými inštitúciami, vrátane Viedne a Göttingenu.

Táto štúdia sa zameriava na Várossovej metodologické úvahy o výskume dejín slovenskej filozofie, ktoré formulovala v období uplatňovania marxisticko-leninskej filozofie a jej metodologických postupov. Marxisticko-leninská filozofia na Slovensku vytvorila novú situáciu vo filozofii, ktorá sa vyznačovala špecifickými javmi a snahou o autentickú filozofickú činnosť. Jej cieľom bolo vytvoriť nové teoretické a metodologické prístupy k analýze či interpretácii filozofického myslenia. Aplikácia marxisticko-leninských metód prinášala rôzne interpretačné problémy a Várossová sa v tejto súvislosti odvážne postavila proti dogmatickému a povrchnému chápaniu dialektického a historického materializmu. Jej kritici často prezentovali jej postoje ako prevažne politické, v skutočnosti však vychádzali z hlbších filozofických a metodologických otázok.

V súčasnom intelektuálnom diskurze narastá potreba rozšíriť a prehĺbiť poznanie dejín slovenského filozofického myslenia. V tejto štúdii nás vedie ambícia nielen rozšíriť doterajšie príspevky k tejto téme, ale aj ponúknuť čitateľovi teoreticko-metodologické tézy, ktoré by mohli byť relevantné pre súčasný i budúci výskum v tejto oblasti. Zatiaľ čo predchádzajúce analýzy sa často zaoberali rôznymi aspektmi inštitucionalizovanej filozofie v rokoch 1945 až 1989 (Bodnár 1981; Kocka 1996; Kopčok 2002), náš prístup sa zameriava predovšetkým na Várossovej tvorbu – jej argumentačné postupy či metodologicko-teoretické východiská výskumu slovenského filozofického myslenia.

Vymedzenie hlavných téz dialektického materializmu ako metódy

Po vzniku Československej republiky v roku 1918 na Slovensku pôsobili rôzne filozofické prúdy, medzi ktoré patrila aj sovietska filozofia, zvlášť leninská alebo stalinská verzia marxistickej filozofie. Táto filozofia spájala myšlienky Engelsa, Plechanova, Lenina a Bucharina, a zdôrazňovala univerzálnosť dialektických zákonov. Tieto zákony sa považovali za objektívne a predvídateľné, čo umožňovalo kontrolovať a meniť svet.¹ Táto verzia marxistickej filozofie vyvrcholila v diskusii o dejinách západoeurópskej filozofie v roku 1947. V tejto diskusii sa objavil aj nový pohľad na postavenie marxistickej filozofie v dejinách, jej vzťah k iným filozofickým prúdom, ako aj na metodológiu jej výkladu. Ždanov (1950, 105 – 146) vychádzal vo svojich úvahách najmä z Leninovej práce

¹ Na Slovensku existovali aj ďalšie filozofické smerovania. Významným príkladom sú príspevky Iavicovej inteligencie okolo časopisu *DAV* alebo práca Igora Hrušovského *Engels ako filozof* (1946), ktoré reprezentovali iné interpretácie marxistickej filozofie.

Materializmus a empiriokriticizmus, kde Lenin načrtáva tézy o stranách vo filozofii. Podľa Ždanova sú dejiny filozofie dejinami vzniku a rozvoja materialistického pohľadu na svet a jeho boja proti idealizmu. Marxizmus považuje za revolučný obrat vo filozofii a zdôrazňuje rozdiely medzi marxistickou a nemarxistickou filozofiou. Ždanov sa domnieva, že vo filozofii nemôže existovať stredná cesta medzi materializmom a idealizmom, čím sa jeho prístup líšil od pôvodných Marxových ideí.

Základné východiská a úlohy filozofie v nových politických podmienkach po roku 1948 boli definované na konferencii, ktorá sa konala 20. novembra 1950 v aule Slovenskej univerzity v Bratislave, za účasti 320 účastníkov. Boli medzi nimi vysokoškolskí profesori, stredoškolskí učitelia filozofie a spoločenských vied, a študenti Filozofickej fakulty Slovenskej univerzity.

Hlavným posolstvom konferencie bol argument založený na Ždanovovom protiklade medzi dobrou (pokrokovou) a zlou (reakčnou) filozofiou, na rozdiel medzi materialistickou a idealistickou filozofiou. Dôležitosť a význam dialektického prístupu podčiarkovalo časté opakovanie tej istej myšlienky bez akéhokoľvek kontextu. Dialektický a historický materializmus bol prezentovaný ako vedecká metóda skúmania a poznávania objektívnej reality, nezávislá od ľudského vedomia. Je však potrebné podotknúť, že aplikácia tejto metódy v rôznych kontextoch (vo filozofickom, politickom, spoločenskom, ekonomickom, atď.) v dobových textoch často viedla k ich prelínaniu, nesprávnemu použitiu a častému nerozlišovaniu medzi nimi, napriek ich odlišným aplikáciám v rámci vedeckého a filozofického vývinu na jednej strane, a politických a spoločenských zmenách na strane druhej.² Filozofia bola prezentovaná ako základ vedeckého svetonázoru robotníckej triedy, a to v protiklade k metafyzickej a idealistickej filozofii, ktorá bola prezentovaná ako ideológia vedúca k šovinizmu, rasizmu a kolonializmu, pričom povaha idealistickej filozofie bola prezentovaná v širokom a zovšeobecňujúcom zmysle. Vo všeobecnosti mali vystúpenia na konferencii politický obsah s jasným ideologickým podtextom a výrazne sa snažili konfrontovať idealistickú vedu s vedeckými a filozofickými postojmi v socialistických režimoch. Okrem absolútnych a kontrastných tvrdení, ktoré mali zdôvodniť potrebu uplatnenia dialektického materializmu, prejavy obsahovali emocionálne nabitý

² V súvislosti s dialektickým materializmom je taktiež potrebné poukázať na jeho dobovú povahu, ktorá nemá priame spojenie s Marxovou tvorbou. To je aj dôvod, prečo sa stretávame s nesprávnym zlúčením pojmov historického a dialektického materializmu, ktoré viedlo k vytvoreniu zjednodušeného výkladu o „vede o najvšeobecnejších zákonoch“, čo v skutočnosti presne vystihuje iba dialektický materializmus.

jazyk („hnilobný kapitalizmus“, „zmrzačenie“, „pustý subjektivismus“ alebo „vykorisťovanie“) a reifikáciu ideológií (Hrušovský 1950).

Výskum historicko-filozofického myslenia a kultúry by sa nemal zameriavať na statický opis filozofických ideí, ale filozofické idey by sa mali revidovať a rozvíjať vo svetle nových poznatkov a faktov, a z marxistickej perspektívy s prihliadnutím na skutočné životné podmienky proletariátu, pretože keď sa veda alebo filozofia odtrhne od reálneho života a praxe, vedie to k intelektuálnej stagnácii. Filozofické myslenie preto muselo vychádzať z reálnych problémov a situácií, pretože len tak mohlo byť skutočne relevantné. Kým tradičná filozofia zdôrazňovala „nestrannosť“ a tvrdila, že sa zameriava na večné a absolútne hodnoty odtrhnuté od praktického života, dialektický a historický materializmus považoval takýto prístup za pokrytecký a odtrhnutý od skutočných potrieb ľudí. Tým, že idealistická filozofia zdôrazňovala nemateriálne idey a oddeľovala ich od konkrétnej materiálnej reality, ignorovala alebo jej chýbali metodologické postupy na identifikáciu skutočných sociálnych, ekonomických a politických síl, ktoré formujú spoločenský svet (Hrušovský 1950, 29 – 32; Ojzerman 1951, 6). Toto zameranie na praktické problémy viedlo k tendencii zjednodušovať zložité filozofické problémy alebo ich prispôsobovať aktuálnym potrebám politického režimu. V rámci slovenského filozofického myslenia sa nemala nastoľovať otázka národnosti či národnej identity, pretože tieto otázky sa považovali za nástroje ideologického boja kapitalizmu a zároveň boli v rozpore s obsahom oficiálne proklamovaného proletárskeho internacionalizmu, a teda a priori podozrivé a nežiaduce. Z tohto dôvodu malo byť spracovanie dejín slovenskej filozofie zamerané na opis historického materializmu a jeho presadzovanie v slovenskom prostredí (Hrušovský 1950, 36).³

Od implicitnej kritiky až po otvorené odmietnutie dialektického materializmu ako metódy

Vzhľadom na vtedajšie spoločenské a politické prostredie sa priama kritika dialektickej metodológie považovala za tabu a mohla mať vážne dôsledky. Várossová však nenašla spôsob, ako sa tomuto vplyvu úplne vyhnúť, a v jej prá-

³ V kontexte Ždanovovej interpretácie dejín filozofie, rozlišujúcej medzi marxistickou a nemarxistickou filozofiou, je kľúčové zdôrazniť reakcie slovenskej intelektuálnej scény. Tieto reakcie sa prejavili ako antagonizmus medzi oficiálnym marxizmom a diferencovanými, alebo priamo kritickými prístupmi, čo odhaľuje diverzitu myslenia napriek ideologickému dogmatizmu. Príkladom je tvorba Svätopluka Štúra, ktorý svojou prácou predstavuje kritiku nielen marxizmu, ale aj jeho sovietskej podoby.

cach z rokov 1952 – 1955 môžeme nájsť jemné, ale dôležité odklony od dialektického materializmu. Tieto odklony nemali podobu priamych a otvorených odsúdení, ale skôr jemných náznakov a nepriamych poznámok medzi riadkami. Hlavná príčina teoreticko-metodologických sporov a odklonov mala svoj pôvod v snahe o monopolné postavenie marxisticko-leninskej filozofie a v pokusoch o stanovenie jej princípov, pretože ideologická zložitost filozofickej minulosti sa dostala do priameho a výrazného rozporu so základnými princípmi tohto učenia.⁴

Prvé implicitné náznaky kritiky dialektického materializmu možno nájsť v Kollárovej štúdii z roku 1952. Várossová vo svojej analýze Kollárovo diela uplatňuje metodologický prístup, ktorý implicitne predpokladá identifikáciu kultúrnych a sociálnych faktorov ovplyvňujúcich Kollárovo dielo. Je však zrejme, že vo svojej argumentácii pripisuje dialektickému materializmu postupy, ktoré sa v tejto metodológii považujú za tendenčné a nesprávne. Autorka kritizuje buržoázu vedu za to, že sa obmedzuje na ideologickú analýzu Kollárovo diela bez zohľadnenia jeho spoločenského a historického kontextu. Tento kontext však autorka zároveň považuje za významný prínos pre vtedajšiu slovenskú kultúru, pretože hoci jeho myšlienky a zdôvodnenia možno z jej pohľadu považovať za chybné, jeho celkový prínos pre slovenskú kultúru, a jeho postoj k budúcnosti ľudstva a ľudskosti, je nespochybniteľný (Segéňová 1952a, 25). Autorka podáva obraz idealistickej filozofie vo svetle, v ktorom ju vidí ako dôležitý pilier pri formovaní Kollárových teoretických koncepcií. Z textu jasne vyplýva, že Kollár bol ovplyvnený idealistickými myšlienkami, ktoré si osvojil a prispôbil tak, aby ich mohol integrovať do vlastného národného a kultúrneho kontextu. Autorka teda zdôrazňuje idealizmus ako ústredný a pozitívny aspekt Kollárovo myslenia a jeho prínos pre slovenskú kultúru a identitu, pričom pri interpretácii myšlienok Kollárovej idealistickej filozofie neuplatňuje kritické východiská dialektického materializmu (Segéňová 1952a, 30). Oproti očakávaniam autorka v texte nekritizuje Kollárov pohľad na duchovnú kultúru ako prostriedok proti feudálnemu systému, ani nepoukazuje na negatívny pohľad idealistickej filozofie vo vzťahu k lepším spoločenským podmienkam. Napokon, podobne pozitívne sa Várossová vyjadruje aj o Herderovej filozofii. Dôvodom je podľa nej Herderova zakorenenosť a dôraz na idealistické pojmy, ako sú ľudský duch, humanitné hodnoty a rozum. Takýto prístup svedčí

⁴ Porovnaj Várossová (1965).

o tom, že Várossová sa pri interpretácii Herderovej filozofie neriadi dialektickým materializmom, pretože ho nekritizuje za jeho idealistické myšlienky (Várossová 1955a).

Článok *Kolektívna úloha slovenských filozofických pracovníkov* obsahuje aj niekoľko metodologických poznámok, ktoré naznačujú smer a spôsob využitia dialektického materializmu ako metódy. Autorka síce uznáva podmienky výskumu dejín filozofie stanovené a zdôrazňované Ždanovom, ale napriek tomu argumentuje nevyhnutnosťou analyzovať dejiny filozofie a ideí nielen z hľadiska ekonomických a sociálnych súvislostí, ale aj s dôrazom na vývoj ideí, výrazne ovplyvnených inými svetovými myšlienkovými prúdmi a domácou myšlienkovou tradíciou (Segéňová 1952b, 18 – 20). V tomto zmysle je metodologické hodnotenie obmedzené na dichotómiu „pokrokový materializmus“ verzus „reakčný idealizmus“, ako to naznačuje aj Várossová v úvode kapitol o dejinách slovenskej filozofie, nedostatočné, pretože v určitých kultúrnych a spoločenských kontextoch nemožno jednoznačne tvrdiť, že pokrokový bol vždy len materializmus a že všetko, čo malo charakter idealistickej filozofie, bolo automaticky spiatočnicke. Vymedzenie daného filozofického myslenia v rámci tejto dichotómie predpokladá aj odpovede a riešenia základných filozofických otázok, ktoré si mnohí myslitelia v dejinách ani nekládli. Inými slovami, podľa Várossovej, používanie pojmov ako „materializmus“ a „idealizmus“ bez jasného vymedzenia ich obsahu a významu môže viesť k nepresnostiam, dezinterpretáciám a nesprávnym záverom pri hodnotení filozofických myšlienok, pričom sa stráca zo zreteľa komplexnosť celého procesu vzniku a premeny filozofického poznania (Várossová 1957a, 16 – 18; Várossová 1959, 164 – 165).

Várossová poukazuje aj na problematickosť využitia dialektického materializmu ako metódy pri štúdiu slovenského filozofického myslenia, najmä v kontexte historických a kultúrnych podmienok. Podľa nej tieto špecifické podmienky, typické pre slovenské filozofické myslenie, sťažujú štúdium antagonistického vzťahu medzi materializmom a idealizmom (Várossová 1957a, 11; Várossová 1965, 510 – 511). Kľúčovým faktorom komplikujúcim tento výskum je úloha literatúry v slovenskom kultúrnom prostredí. Literatúra v slovenskom kontexte plnila nielen úlohu umeleckého vyjadrenia, ale stala sa aj nositeľkou vedeckých, filozofických a spoločenských ideí. Toto prelínanie literatúry a filozofie znamená, že mnohé významné literárne postavy sú relevantné aj pre štúdium filozofie. Identifikácia a klasifikácia týchto filozofických myšlienok je preto veľmi komplikovaná, pretože je ťažké rozlíšiť hranice medzi literárnym a filozofickým myslením. Várossová v tejto súvislosti upozorňuje, že v hospodársky závislých alebo nesamostatných národoch, akým bolo v 19. storočí aj

územie dnešného Slovenska, literatúra často slúžila ako nástroj formovania národnej identity (Segéňová 1952b, 24 – 25; Várossová 1957a, 15 – 16). Autorka zdôrazňuje význam výskumnej metódy, ktorá skúma filozofiu v kontexte jej dobovej a ideologickej orientácie, s prihliadnutím na spoločensko-politické postavenie bádateľov a ich objektívnu podmienenosť v sociálnej realite (Várossová 1955b, 8 – 10). Z metodologického hľadiska zdôrazňuje aj potrebu zjednotiť kritériá na určenie charakteristík jednotlivých etáp filozofického myslenia, charakterizovať ich dominantné tézy a vymedziť pojmy spojené s daným diskurzom (Várossová 1982, 215 – 217). Dialektický materializmus ako metóda tak môže poskytnúť užitočný rámec pre analýzu konkrétnych sociálnych a politických javov, ale jeho aplikácia na širší okruh národných filozofií môže byť neadekvátne, pretože analýza národných filozofií si vyžaduje reflektovať duchovné, kultúrne a historické prvky, ktoré nemusia mať svoje korene v materiálnych podmienkach alebo triednych bojoch (Várossová 1957a, 23 – 25).

Várossovej metodologickej princípy skúmania slovenského filozofického myslenia vychádzajú z Heglovej filozofie dejín, pretože zdôrazňujú vnútornú súvislosť medzi súčasným filozofickým myslením a jeho dejinami, a súvislosť medzi filozofiou a jej kultúrnym kontextom. Dejiny filozofie teda nevníma len ako historický prehľad, ale skôr ako kontinuálnu činnosť intelektuálnej práce, ktorá odráža vývoj myslenia a formovanie filozofie s jej vlastnými imanentnými zákonitostami (Várossová 1958, 59). Várossová chápe dejiny filozofie ako zobrazenie filozofie v kontexte intelektuálneho úsilia svojej doby a zdôrazňuje dynamiku historického vývoja filozofických otázok (Várossová 1958, 52). Zároveň, ďalším bodom úvah Várossovej je fenomén špecifickosti filozofie, ktorý by sa nemal prehliadať ani v kontexte širšieho kultúrneho a spoločenského zázemia, pretože inak sa filozofické otázky a úlohy zjednodušujú (Várossová 1965, 512 – 513). V tomto zmysle navrhuje chápať dejiny filozofie ako kontinuálny proces, v ktorom je dôležité vnímať minulé filozofické systémy v kontexte súčasnosti a zohľadňovať protirečivú jednotu všetkých jej etáp.⁵ Zdôrazňuje, že v dejinách filozofie nejde len o rozdiely či spoločensko-politické konflikty, ale aj o integráciu a syntézu, a preto má tento vývoj svoje vnútorné zákonitosti – nemožno ho redukovať na vývoj iných prírodovedných či spoločenskovedných oblastí a treba ho skúmať špecificky adekvátnymi metódami (Várossová 1966a, 209 – 210).

⁵ Porovnaj Bodnár (1987).

Kritika Várossovej metodológie výskumu dejín slovenskej filozofie

Reakcia na metodologické východiská prezentované v článku *Kolektívna úloha slovenských filozofických pracovníkov* z roku 1952 na seba nenechala dlho čakať. Július Strinka (1955, 229 – 231) nesúhlasí s tým, ako je Ždanovovo vymedzenie v článku chápané a aplikované na dejiny slovenskej filozofie. Strinka nepopiera podiel idealistických filozofov na rozvoji vedeckého materialistického svetonázoru, ale základnú zákonitosť, ktorú Ždanov zdôrazňuje – že dejiny filozofie sú dejinami zápasu medzi materializmom a idealizmom, pričom materializmus je vždy progresívnejší, považuje napriek všetkému za všeobecne platnú. Druhý problém v načrtnutých metodologických tézach videl v tom, že predchádzajúce výskumy zanedbávali triedny boj a spoločenskú triednu funkciu filozofie. Ak by sa teda analýza filozofie obmedzila na povrchný pohľad a nezohľadnila by dobové spoločenské triedne vzťahy, výsledné hodnotenie by bolo skreslené idealistickou perspektívou (Strinka 1955, 231 – 233; porov. aj Kopčok 1955, 111). Hoci teda Strinka prejavuje snahu o vyvážený diskurz medzi idealistickou a materialistickou filozofickou tradíciou, jeho rétorika stále odráža kontext a paradigmatický rámec historickej epochy, v ktorej sa mal dialektický materializmus ako metóda presadiť v rámci výskumu slovenského filozofického myslenia. Strinkov článok z roku 1957 však predstavuje výrazný posun v jeho argumentácii. Kým v predchádzajúcich textoch používal dogmatický a stranícky jazyk, v tomto príspevku je presnejší a komplexnejší, najmä pokiaľ ide o antagonizmus medzi materializmom a idealizmom. Otvorenejšie tiež uznal prínos idealistických filozofických prúdov (Strinka 1957).

Hanzelova kritika bola podobná. V článku uverejnenom v časopise *Pod zástavou socializmu* (Hanzel 1955, 1340 – 1343; pozri aj Topoľský 1957, 208) označil Várossovej názory za nevedecké a odporujúce marxisticko-leninským zásadám. Hanzelove argumenty naznačovali, že autorka pri vymedzovaní metodológie dejín filozofie zanedbala a skreslila materialistickú tradíciu filozofie na Slovensku. Kritizoval tiež jej vymedzenie filozofie s prvkami materializmu ako nelogické.⁶ Niektorí autori poukazovali aj na problém Várossovej metodológie, ktorý sa týkal zanedbávania marxisticko-leninských princípov materiálneho determinizmu a akceptovania presvedčenia, že veda má svoje vlastné pravidlá a zákony. V tejto súvislosti Topoľský kritizoval Várossovú aj za nejasnú súvislosť medzi imanenciou filozofie a jej historickým determinizmom, keďže

⁶ Porovnaj Uher (1957, 9 – 11).

Várossová zdôrazňovala autonómiu filozofie, ale zároveň jej závislosť od historického a spoločenského kontextu.⁷ Tieto výhrady boli jednoznačne v súlade so zámerom obhájiť oficiálne historiografické pozície, vyplývajúce z aktuálnej politickej situácie.

Reakcia na vznesenú kritiku

Okrem Várossovej prispeli do diskusie o metodologických otázkach aj ďalší. Teodor Münz napríklad zdôraznil potrebu podrobného štúdia historického kontextu slovenskej filozofie. Tvrdil, že aj povrchná analýza niektorých období poukazuje na absenciu jasného dialektického zápasu medzi materializmom a idealizmom na Slovensku. Namiesto toho dochádzalo k interakcii materialistických a idealistických tendencií, ktoré boli ukotvené v idealistických systémoch a ovplyvnené sociálno-ekonomickým kontextom regiónu. Kým mnohí slovenskí myslitelia boli spojení s kresťanstvom a vystupovali proti materializmu, charakteristický materializmus tradičnej marxistickej teórie sa často objavoval aj mimo slovenských hraníc, v krajinách ako Francúzsko alebo Anglicko. Podobne aj Várossová zdôrazňovala, že dialektický materializmus nie je vhodným nástrojom pre štúdium slovenskej filozofie, pretože medzi dvoma táborami neexistoval taký otvorený boj a lipnutie na jeho princípoch by mohlo ignorovať cenné zdroje, ktoré nereflektovali triedny boj (Várossová 1956, 197). V tejto súvislosti je dôležité zdôrazniť, že privilegované zameranie na historické pramene je v príkrom rozpore s dialektickým materializmom ako preferovanou metódou výskumu, čo bola na margo tejto diskusie nepochybné výstižná poznámka.

Münz okrem toho poukázal na to, že hoci mnohí teológovia a filozofi boli označovaní za idealistov, ich prístupy často vykazovali materialistické tendencie. Zároveň poukázal na zložitosť a rôznorodosť filozofických tradícií a postojov, pričom zdôraznil, že pozície materializmu a idealizmu sa mohli vyvíjať v závislosti od historického a kultúrneho kontextu (Münz 1956, 165 – 166, 170; Hrušovský 1957, 187 – 188). Podobne sa k dejinám filozofie vyjadrovala aj Várossová, ktorá tvrdila, že nejde ani tak o minulosť, ako skôr o moment vzniku súčasného myslenia. Hoci sa vyvíjajú podľa imanentných pravidiel, historických súvislostí a kultúrno-spoločenských podmienok, nemožno ich pochopiť a definovať len povrchným sociologickým prístupom (Várossová 1958, 65).

⁷ Porovnaj napríklad Topoľský (1959, 9); Topoľský (1958, 4); Topoľský (1966a, 196 – 208); Topoľský (1965b, 533 – 535).

V kontexte Münzovej argumentácie o zložitosti a rozmanitosti filozofických tradícií a postojov sa v slovenskom filozofickom prostredí objavila aj Kopčokova kritika Hanzela. V reakcii na Hanzela Kopčok tvrdil, že nedostatočná pozornosť venovaná špecifickosti konkrétnych javov predstavuje povrchný prístup k dialektickej metóde. Podľa Kopčoka Hanzel často prehliadal špecifické podmienky vzniku jednotlivých javov, a tak sa nedostal k ich podstate (Kopčok 1956, 378). Bodnár (1957, 257) zasa kritizoval marxisticko-leninské prístupy, ktoré zjednodušujú výklad idealizmu tým, že nepostihujú všetky aspekty jeho vývoja a premien. Na podporu svojho tvrdenia uviedol Leninove názory, že len vulgárny materializmus považuje idealizmus za nezmysel – existujú teda aj iné perspektívy výkladu idealizmu. Metodologická premisa o reakčnosti a zaostalosti idealistickej filozofie zároveň vedie k záveru, že v našom filozofickom priestore až do vzniku marxizmu neexistoval pokus o filozofovanie, čo je, samozrejme, zjednodušujúci pohľad (Várossová 1965, 519).

Podobne Hrušovský, po prehodnotení svojich názorov, vyjadril obavy z problematického uplatňovania dialektického materializmu vo výskume slovenského filozofického myslenia. Kritizoval častý výskyt formálnych pasáží v prácach, ktoré v podstate opakovali staré myšlienky s novými citátmi zo súčasných klasikov. Várossová bola príkladom tejto praxe, keď napríklad vo svojom výskume o Kollárovi podrobne opísala dialektický materializmus, ale následne jej analýza Kollárovho odkazu vyznela, v kontexte zaužívaných metodologických postupov, rozporuplne a fragmentárne. Hrušovský kritizoval aj povrchnosť a slabú pramennú základňu vedeckých analýz. Poukázal na to, ako tento povrchný prístup a dogmatizmus negatívne vplýval na spoločenské vedy, umenie a literatúru, bránil konštruktívnej diskusii a viedol k neželaným zásahom do kultúrnej produkcie. Absolutizácia tézy o boji dvoch táborov, v ktorej sa dejiny filozofie redukovujú na permanentný konflikt medzi materializmom a idealizmom, viedla k značnému zjednodušeniu. Podľa Strinku bol takýto prístup neadekvátny a jeho nevhodná aplikácia viedla k vulgarizácii dejín, znásilňovaniu faktov a vytváraniu zjednodušujúcich čiernobielych schém, pretože dejiny ľudskej spoločnosti sú zložitejšie ako jednoduchý obraz povrazu medzi pokrokovými a reakčnými silami.⁸ Príčinou problému bolo, že filozofia

⁸ Strinkov spôsob argumentácie (1957) sa zdá byť zameraný na zložitost triednych vzťahov a ich úlohy v dejinách. Aj keď sa text pokúša o zváženie oboch, pozitívnych aj negatívnych stránok pôsobenia vykorisťovateľských tried, predkladá sa viac ako historická a socioekonomická analýza než ako priama filozofická reflexia. V kontexte slovenského filozofického myslenia sa argumentácia môže javiť ako trochu nepriama alebo tajuplná, najmä ak sa snažíme získať náhľad do metodologických postupov výskumu dejín filozofie.

nekriticky preberala politické názory a integrovala ich do svojich filozofických koncepcií. Výsledkom bolo, že mnohé filozofické myšlienky neboli prezentované vo svojej pôvodnej hlbokéj podobe, ale boli zjednodušené, znehodnotené a upravené tak, aby vyhovovali potrebám politického hnutia. Namiesto seriózneho teoretického rozvoja sa filozofickí pracovníci často snažili len popularizovať a propagovať klasické marxistické myšlienky, čím sa znehodnotila ich pôvodná hodnota (Várossová 1965, 513). Hrušovský zároveň kritizoval tých, ktorí sa na takomto dogmatickom prístupe v minulosti aktívne podieľali a neskôr sa od neho len povrchne dištancovali. Súhlasil s Várossovej tézou, že filozofický výskum slovenských dejín by sa mal opierať o prehodnotenie svetovej a národnej filozofie, a nie o dobové politické vplyvy.⁹

Metodologické otázky a problémy spojené s výskumom dejín filozofie v 60. rokoch 20. storočia na stránkach časopisu Filozofického ústavu približuje Várossová vo svojich knižných recenziách, napríklad v pozitívnom hodnotení rôznych prác. Medzi riadkami sa napríklad dozvedáme, že súhlasí s metodologickým predpokladom, že dejiny filozofie by sme nemali interpretovať ako priamočiary metafyzický proces, ale ako zložitý, rozporuplný a kontinuálny proces objavovania kvalít (Várossová 1959, 164). V inej recenzii knihy pozitívne hodnotí Heglovu dialektiku a jej metodologické princípy, ktoré umožňujú adekvátne poznanie skutočnosti. Vzťah medzi idealizmom (reprezentovaným fantáziou a ideálmi) a materializmom (reprezentovaným materiálmi potrebami a realitou) považuje za zložitý a vzájomne závislý. Nejde o jednoduchý dualizmus, ale skôr o dynamický proces, v ktorom ideály a fantázia zohrávajú rozhodujúcu úlohu pri realizácii materiálnych potrieb človeka. Pre Várossovú je preto súčasné označenie idealistickej filozofie ako balastu nepresné (Várossová 1963a, 286; Várossová 1963b). V recenzii knihy zaoberajúcej sa Masarykovým dielom upozorňuje aj na politické vplyvy, ktoré skreslili hodnotenie jeho diela a nedocenili vzťah medzi Masarykovou sociológiou a psychológiou (Várossová 1964, 103 – 106). Na pozadí hodnotenia Bodnárovej publikácie sa autorka venuje aj kritike marxizmu, pričom poukazuje najmä na jeho redukcionizmus vo vzťahu k človeku (človek len ako produkt spoločenských podmienok) a zároveň kritizuje náboženský kult vedúcich jednotlivcov a vylúčenie kolektívu z možnosti myslenia a rozhodovania (Várossová 1967).

V súvislosti s polemikou medzi Várossovou a Topolským v časopise *Filozofia* a vzhľadom na kontroverzný zásah redakčnej rady, prejavovala Várossová

⁹ Pozri bližšie Hrušovský (1956, 265 – 270); Hrušovský (1961, 262 – 266); porovnaj tiež Koptík (1956, 380); Kubski (1957, 75); Bodnár (1957, 258); Strinka (1957, 347).

istú zdržanlivosť vo vzťahu k metodologickému a teoretickému rámcu filozofického výskumu. Jej štúdia s názvom *Filozoficko-estetické názory Karola Kuzmányho*, publikovaná vo *Filozofii* v roku 1966, neposkytuje jasný metodologický rámec, v ktorom by sa pokúšala charakterizovať Kuzmányho filozofický prínos. Nekonfrontuje vlastné interpretácie s vtedajšími problémami vo výskume dejín filozofie, ani sa nezdá, že by sa angažovala v aplikácii dialektického materializmu ako metodologického nástroja, a navyše, absencia kritiky voči potenciálnym idealistickým interpretáciám Kuzmányho diela je pomerne nápadná, pretože v Kuzmányho konceptualizácii skôr zdôrazňuje primárnu úlohu humanity, interpretujúc ju ako apogeum ľudských aspirácií (Várossová 1966b).

V kontexte marxizmu Várossová posúva diskusiu o materializme a idealizme k otázke postavenia človeka v spoločnosti (tento jav je charakteristický pre 60. roky aj pre iných autorov). Marx a jeho nasledovníci tvrdili, že spoločenské vedomie je odvodené od spoločenských výrobných vzťahov, čo znamená, že idey a kultúra sú produktom ekonomických vzťahov a mocenských štruktúr. V tejto perspektíve marxizmus redukuje človeka a jeho skúsenosti na jeho sociálno-ekonomické postavenie a vzťahy, čo Várossová odmietala, pretože postavenie človeka treba interpretovať nielen na biologickej, sociálno-ekonomickkej, ale aj psychologickkej úrovni. Marxistická filozofia, obohatená o empirické skúmanie sociálnych javov a doplnená o sekundárne analýzy z oblasti psychológie, sociálnej psychológie, psychoanalýzy a existencializmu, by tak podľa Várossovej mala významne prispieť ku konštruktívnej analýze kultúrnych javov a deformácií socialistického systému. Tým by sa mali otvoriť nové perspektívy teoretických a praktických alternatív smerujúcich k humanistickej reorganizácii spoločenských štruktúr.¹⁰ Cestou k tejto podrobnejšej kritike bolo predovšetkým objavenie mladého Marxa a jeho pôvodných humanistických zámerov, ktoré sa prejavovali najmä v jeho spracovaní problematiky odcudzenia (Várossová 1969b, 253).

Metodologický význam tohto rozmeru je zreteľný v exponovaní antropologického momentu ako špecifickej sféry ľudského bytia, ktorá odhaľuje dialektiku sveta a človeka, a vedie k pochopeniu štruktúry a významu bytia, čo je podľa Várossovej kľúčové pre analýzu zložitého spletenia objektívnej reality a ľudských potrieb v historickom vývoji. Historické udalosti vytvárajú dialektickú významovú jednotu historického vývinu, kde ľudia, aj keď sa nemôžu rozhodnúť pre historické podmienky, v ktorých sa narodili, majú schopnosť

¹⁰ Porovnaj napríklad Várossová (1968, 335 – 337).

ovplyvňovať a meniť svoje okolnosti. Táto dynamika medzi objektívnou realitou a subjektívnym zámerom tvorí základ pre filozofické poznávanie histórie, rozširuje koncept antropologického momentu a ponúka nástroje na interpretáciu minulosti, určenie smeru pre budúce generácie a poskytuje rámec úvah pre súčasnosť (Várossová 1969a; 1969b).

Diskusia medzi idealizmom a materializmom je u Várossovej neoddeliteľne spojená s otázkami poznania, pretože v rámci dialektického materializmu boli tieto otázky a ich vzťah k objektívnej realite spojené s exkurzmi do vedecského poznania. V rámci týchto diskusií predstavovala gnozeológia kritický bod, pretože v diskusiách sa stretávali logické a nelogické predpoklady, čo viedlo k metodologickým a teoretickým problémom pri výskume filozofického myslenia. Problém spočíval v dualite hmoty a vedomia, ktorá je základným rozhraním medzi materializmom a idealizmom. V procese poznávania sa uprednostňoval materiálny svet, zatiaľ čo duchovné alebo idealistické poznanie sa často odsúvalo na okraj alebo sa považovalo za nepodstatné. Hoci niektoré prírodné javy bolo možné považovať za mechanické, bolo nesprávne rozšíriť túto podstatu na všetky javy prírody, spoločnosti a filozofického myslenia, pretože tým sa celý svet premenil na mechanizmus, stroj. Akékoľvek snahy o duchovné alebo idealistické poznanie sa v tomto silne materialistickom paradigmatickom rámci považovali za nezmyselné alebo nepraktické, čo sa Várossová na viacerých miestach svojho diela snažila spochybníť.

Po invázii do Československa v roku 1968 sa filozofický a kultúrny život krajiny výrazne zmenil v dôsledku zavedenia prísnejšej kontroly politických a kultúrnych aktivít. V tomto kontexte sa Várossová nevyjadrovala k dialektickému materializmu, ale intenzívne sa venovala analýze kantovskej filozofie a slovenskému obrodeniu, okrem iného pracovala na *Antológii z diel filozofov – novoveká racionalistická filozofia*. V roku 1978 sa vrátila k vzťahu idealizmu a materializmu, identifikovala ich protirečenia a skúmala súvislosti medzi idealizmom a historickými a spoločenskými udalosťami, čo jej umožnilo ukázať, ako je idealizmus previazaný s konkrétnymi historickými a spoločenskými udalosťami a ideami. Na základe týchto protirečení a ich zasadenia do spoločenského kontextu potom mohla tvrdiť, že idealizmus je neoddeliteľnou a nevyhnutnou súčasťou slovenskej filozofie (Várossová 1978, 332).

Záver

V priebehu skúmania dejín filozofie sa ukázal ako hodnotný neschematický metodologický prístup, ktorý bol charakteristický pre mnohé štúdie Eleny Várossovej. Tento prístup výrazne ovplyvnil i ďalšie významné publikácie, ako sú

Antológia z diel filozofov a Filozofické odkazy, ktoré ako edície priniesli diela rozličných autorov. Aj keď Várossová neprispela priamo do týchto zbierok, jej výskum a myšlienkový prínos formoval kontext, v ktorom tieto edície vznikali. Várossová, ako významná postava v tomto výskume, čelila výzvam obdobia, keď sa dejiny filozofie interpretovali skresleným pohľadom na boj medzi idealizmom a materializmom. Tento externý tlak, posilnený politickými a ideologickými silami, obmedzoval mnohých tvorivých filozofov v plnom rozvinutí svojho potenciálu. V domácom kontexte dlho nebola filozofia inštitucionálne ani predmetne konštituovaná, a práve Várossová, spolu s Bodnárom či Kusým, prispeli k vytváraniu deliacej hranice medzi filozofiou a inými ideovými prúdmi. Ich implicitné heglorstvo ich chránilo pred dogmatickou Plechanovsko-Ždanovovskou optikou boja medzi materializmom a idealizmom, čo poskytlo nový kompas pri písaní dejín filozofie. Várossová osobne vyjadrila ľútosť nad tým, koľko času musela venovať metodologickým diskusiám, ktoré často zdanlivo neprinášali trvalú hodnotu a boli ovplyvnené ideologickými zásahmi (Várossová 2005, 79). Napriek týmto prekážkam sa jej však nepochybne podarilo priniesť do marxistickej filozofie a slovenského filozofického myslenia nové perspektívy.

Teoretické a metodologické východiská marxistickej a pozitivistkej filozofie odmietajú dejiny ideí ako falošnú disciplínu, pretože idey nie sú veci, a preto nemajú dejiny. Táto námietka je však problematická, keďže zamieňa historicizmus s idealistickou teóriou dejín, najmä s Heglovou metafyzikou, ktorá z idey robí najvyššiu silu dejín. Keď sa pozrieme na Várossovej teoretické a metodologické východiská, môžeme si všimnúť, že odmieta pripisovať ideám kauzálne pôsobenie alebo podstatné významy. Jej zámerom bolo urobiť z intelektuálnych dejín rovnako prísnu empirickú disciplínu, ktorá sa však mala opierať o analýzu sociálno-kultúrnych aspektov či prehodnotenie dejín svetovej a národnej filozofie. Ak mal byť dejinno-filozofický projekt úspešný, podľa Várossovej si vyžadoval definovanie filozofických pojmov a problémov (každú dobovú filozofiu musíme opisovať v jej pojmoch), čo však tiež automaticky nebolo garanciou dokonalého spracovania filozofického myslenia. Zároveň, podľa Várossovej, by sme nemali chápať dejiny filozofie len ako chronologicky usporiadaný súhrn názorov spojených abstraktným pojmom filozofie. Takýto prístup by viedol k izolácii filozofie od jej historického kontextu. Výskumnou výzvou autorky bolo teda zabrániť redukovanému pohľadu na dejiny filozofie iba z perspektívy dobových názorov, ktoré vychádzali z leninskej verzie marxizmu.

Várossovej úvahy o metodologických problémoch taktiež ukazujú, ako dôležitá je rovnováha medzi historickým a filozofickým prístupom k otázkam dejín filozofie. Várossovej snaženie premostiť tieto dve odlišné disciplíny prinášalo so sebou výzvy, ktoré sú často predmetom kritiky z oboch strán: historici namietajú proti prílišnej filozofickej hĺbke, zatiaľ čo filozofi upozorňujú na prílišný historický kontext. Rovnováha je nevyhnutná, pretože priveľký príklon k histórii môže viesť k „antikvarizmu“, zatiaľ čo neprímeraný príklon k filozofii môže byť anachronický. Toto ponaučenie by si mala vziať k srdcu aj súčasná generácia filozofov, keďže aj v našich časoch sa objavujú hlasy spochybňujúce potrebu historicko-filozofických prístupov v prospech riešenia súčasných filozofických problémov.

Literatúra

- BODNÁR, J. (1987): Úvod. In: Bodnár, J. (ed.): *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*. Bratislava: Veda, 8 – 11.
- BODNÁR, J. (1981): Metodologické otázky výskumu dejín filozofického myslenia na Slovensku. *Filozofia*, 36 (6), 700 – 718.
- BODNÁR, J. (1957): K otázke hodnotenia idealizmu. *Slovenský filozofický časopis*, 12 (3), 256 – 266.
- HANZEL, L. (1955): Revízia vedeckého svetonáhľadu – ideologický základ a východisko sociál-demokratizmu. *Pod zástavou socializmu*, 21, 1340 – 1343.
- HRUŠOVSKÝ, I. (1961): *Z minulosti a súčasnosti filozofie*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- HRUŠOVSKÝ, I. (1957): K hodnoteniu našej filozofie. *Slovenský filozofický časopis*, 12 (2), 187 – 188.
- HRUŠOVSKÝ, I. (1956): K situácii v našej kultúre a filozofii. *Slovenský filozofický časopis*, 11 (3), 265 – 271.
- HRUŠOVSKÝ, I. (1950): Stav a úlohy našej filozofie. *Filozofický zborník*, 5, 19 – 37.
- KOCKA, J. (1996): K osudom našej filozofie v rokoch 1970 – 1990. *Filozofia*, 51 (10), 663 – 678.
- KOPČOK, A. (2002): Reformné procesy – trhliny v totalitnom monolite. *Filozofia*, 57 (10), 683 – 697.
- KOPČOK, A. (1956): O niektorých škodlivých dôsledkoch zanedbávania konkrétneho výskumu javov. *Slovenský filozofický časopis*, 11 (4), 369 – 381.
- KOPČOK, A. (1955): Proti buržoáznemu nacionalizmu. *Filozofický časopis*, 10 (2), 109 – 113.
- KUBSKI, J. (1957): Skeptické myšlienky o základnej filozofickej otázke. *Slovenský filozofický časopis*, 12 (1), 74 – 81.
- MÜNZ, T. (1956): Za správne chápanie boja materializmu a idealizmu v dejinách slovenskej filozofie. *Slovenský filozofický časopis*, 11 (2), 163 – 173.
- OJZERMAN, T. (1951): Marxizmus – leninizmus: o zmene predmetu filozofie. *Filozofický zborník*, 6, 5 – 19.
- SEGÉŇOVÁ, E. (1952a): K filozofii Jána Kollára. *Filozofický zborník*, 7 (1 – 2), 20 – 34.
- SEGÉŇOVÁ, E. (1952b): Kolektívna úloha slovenských filozofických pracovníkov. *Filozofický zborník*, 7 (3 – 4), 16 – 26.

- STRINKA, J. (1957): K otázke kritéria pokroku (poznámka na okraj Kapitoly z dejín slovenskej filozofie. *Slovenský filozofický časopis*, 12 (4), 343 – 356.
- STRINKA, J. (1955): Boj dvoch línií v dejinách filozofie: Príspevok k riešeniu metodologických otázok dejín slovenskej filozofie. *Filozofický časopis*, 10 (3), 228 – 237.
- TOPOLSKÝ, M. (1966a): Rozmýšľanie o dogmatizme a o tom, ako proti nemu bojovať (Na okraj článku E. Városovej Nad metódou dejín filozofie.) *Filozofia*, 21 (2), 196 – 208.
- TOPOLSKÝ, M. (1966b): Škriepky okolo abecedy. *Filozofia*, 21 (5), 533 – 535.
- TOPOLSKÝ, M. (1959): Bojovnou vedou proti revizionistickým vplyvom. *Predvoj*, 3 (11).
- TOPOLSKÝ, M. (1958): Ešte raz o pokroku a pokrokovosti. *Predvoj*, 2 (11).
- TOPOLSKÝ, M. (1957): Revolučnosť a tradícia. *Pod zástavou socializmu*, 12 (4).
- UHER, J. (1957): Z dejín slovenskej filozofie. *Predvoj*, 2 (32).
- VÁROSSOVÁ, E. (2005): *Filozofia vo svete – svet filozofie u nás*. Bratislava: Veda.
- VÁROSSOVÁ, E. (1982): O širší kontext filozofie národného obrodzenia. *Filozofia*, 37 (2), 205 – 218.
- VÁROSSOVÁ, E. (1978): Dejiny slovenskej filozofie a kategória protirečenia. *Filozofia*, 33 (3), 327 – 333.
- VÁROSSOVÁ, E. (1969a): Zmysel dejín a naše dejiny. *Filozofia*, 24 (1), 3 – 14.
- VÁROSSOVÁ, E. (1969b): Východiská prakticko predmetného chápania človeka (Kant a Fichte). *Filozofia*, 24 (2), 253 – 265.
- VÁROSSOVÁ, E. (1968): Človek a odcudzenie. *Filozofia*, 23 (3), 334 – 337.
- VÁROSSOVÁ, E. (1967): Bodnárova monografia o súčasnej západnej filozofii. *Filozofia*, 22 (3), 334 – 336.
- VÁROSSOVÁ, E. (1966a): Odpoveď M. Topolskému. *Filozofia*, 21 (2), 209 – 210.
- VÁROSSOVÁ, E. (1966b): Filozoficko-estetické náhľady Karola Kuzmányho. *Filozofia*, 21 (6), 565 – 577.
- VÁROSSOVÁ, E. (1965): Doslov. In: Városová, E. (ed.): *Prehľad dejín slovenskej filozofie*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 509 – 525.
- VÁROSSOVÁ, E. (1964): O filozofii T. G. Masaryka. *Otázky marxistickej filozofie*, 19 (1), 102 – 106.
- VÁROSSOVÁ, E. (1963a): Podnetná monografia o Heglovej filozofii. *Otázky marxistickej filozofie*, 18 (3), 283 – 291.
- VÁROSSOVÁ, E. (1963b): Od fantázie ku skutočnosti (T. Múnz). *Otázky marxistickej filozofie*, 18 (5), 452 – 456.
- VÁROSSOVÁ, E. (1959): Významné dielo o dejinách českej filozofie. *Slovenský filozofický časopis*, 14 (2), 162 – 170.
- VÁROSSOVÁ, E. (1958): O potrebe teórie dejín filozofie. *Slovenský filozofický časopis*, 13 (1), 52 – 66.
- VÁROSSOVÁ, E. (1957a): Úvod. In: Városová, E. (ed.): *Kapitoly z dejín slovenskej filozofie*. Bratislava: SAV, 7 – 22.
- VÁROSSOVÁ, E. (1957b): Svetonáhľad a obrodenecká ideológia Jána Kollára. In: Városová E. (ed.): *Kapitoly z dejín slovenskej filozofie*. Bratislava: SAV, 124 – 169.
- VÁROSSOVÁ, E. (1956): Na okraj knihy T. Múnza „Náhľady filozofov Malohontskej spoločnosti“. *Slovenský filozofický časopis*, 11 (2), 196 – 200.
- VÁROSSOVÁ, E. (1955a): O povahe Herderovho humanizmu. *Filozofický časopis*, 10 (3), 238 – 249.

VÁROSSOVÁ, E. (1955b): K náčrtu dejín slovenskej filozofie. *Kultúrny život*, 7 (25).
ŽDANOV, A. A. (1950): *O umení*. Bratislava: Pravda.

Tento príspevok vznikol v rámci projektu VEGA č. 2/0166/24 s názvom Konceptie kultúry a národa v slovenskom filozofickom a politickom myslení 19. a 20. storočia: iniciatívy, polemiky, kritika.

Martin Foltin
Filozofický ústav SAV, v. v. i.
Oddelenie dejín slovenského filozofického a politického myslenia
Klemensova 19
811 09 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: martin.foltin@savba.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3981-7811>